

MÚDRE MYŠLIENKY AJ VAROVANIA

Miroslav Marcelli

Vybral som článok, ktorý mi kedysi dávno, pri prvom čítaní pripadal múdry, rozhladený, poučný, no vo svojich záveroch nie až natoľko neobvyklý, aby ma úplne prekvapil a prinútil ma o problematike národa uvažovať novým spôsobom. Teraz, keď sa k textu Jana Sokola vraciam, nachádzam tam myšlienky, ktoré nie sú iba múdrymi postrehmi filozofa uvažujúceho o možnostiach komunikácie medzi národmi, ale priamo alebo nepriamo aj varovaniami. Prečítajme posledný odsek tohto článku a pochopíme, čo všetko sme zanedbali a ako ťažko za to platíme.

NÁROD A NÁRODY

Kritika & Kontext 4/97, Vol. 1

Jan Sokol

Na nebezpečí nacionalismů není v této době třeba zvlášť upozorňovat: máme je dnes – třeba v podobě jugoslávské tragédie – všichni před očima. Ve všech dříve komunistických zemích se objevila více či méně nebezpečná nacionální hnutí, která se snaží atomizované společnosti bázlivých a nedůvěřivých, nesvobodných jednotlivců, jak je komunistický „socialismus“ vychoval, spojit a semknout do zdánlivě samozřejmé jednoty „národa“. Co může být tedy pro vzdělaného demokrata přirozenější, než pokládat myšlenku národa za vlastní původ tohoto nebezpečného vývoje a prostě ji odmítnout? Jakýpak národ? Jsme lidé, občané, demokraté – a dost. Tuto pochopitelnou – byť, jak se pokusíme ukázat, naivní a mylnou – tendenci většiny odpůrců nacionalismu v postkomunistické Evropě navíc podporuje vliv britského historického politického myšlení, které povahu národa nikdy příliš nechápalo.¹

Domníváme se naopak, že tato představa kosmopolitního občanství, pro něž je národ jen trapným přežitkem minulého

1 V krystalické podobě je toto nepochopení vyjádřeno ve známé knize P. Johnsona: Dějiny 20. století.

století, nemůže evropským nacionalismům úspěšně čelit, protože evidentně přehlíží, čím národ pro každého člověka je. Novověké nacionalismy (nikoli národy!) ostatně vznikly právě v reakci na osvícenský racionalismus, který jim poskytl živnou půdu. Účinná obrana proti nacionalismu naopak vyžaduje, abychom si fenoménu národa všimli blíže, pokud možno bez předběžného zaujetí stanoviska, čili bez předsudků.

Začneme skutečností, o níž těžko pochybovat: téměř všechny demokratické státy v Evropě jsou a byly státy národní. Ze dvou známých výjimek – Belgie a Švýcarska – ta první už dnes není zdaleka tak výjimečná a ta druhá je skutečnou výjimkou. Původně obranné společenství chudých horalů se nikomu napodobit nepodařilo. Ostatně, slyšeli jste už někdy o nějaké švýcarské politice? Ostatní mnohonárodní státy se v Evropě v průběhu posledních dvou století vesměs rozpadly (Švédsko, Turecko, Rakousko, SSSR, Jugoslávie, SFR), kdežto naopak oblasti dříve politicky rozdrobené se v minulém století hladce spojily právě na národním principu (Německo, Itálie). To jistě není náhoda; je to jen dílo ctižádostivých nacionalistů?

Ti se na tomto vývoji zajisté různě podepsali, sami ho však způsobit nemohli. Národ, zejména jazykový národ, hraje zřejmě v novověké politice daleko podstatnější roli, než by se z dnes módních teorií mohlo zdát. Zdá se nám, že bytostně souvisí právě s vývojem industriálních společností a demokracie. Na rozdíl od autoritativních středověkých říší, kde panovník vládl z tradice, stává se v novověku hlavním nástrojem vládnutí – přinejmenším v mírových dobách – řeč a slovo. Nejpozději od osvícenství pociťují i monarchou dříve neznámou potřebu svým poddaným něco sdělovat: rozumí se, všem poddaným. A právě obtíže komunikace povedou postupně k prosazení národního, přesněji řečeno jazykově homogenního státu. Když Marie Terezie takto zjistila, že velká část jejích poddaných nerozumí německy, zkoušela střídavě obě možné cesty k nápravě: vydávala své patenty v několika jazycích a snažila se všechny své subjekty naučit německy. Tomu se pak v naší historii tradičně říká „germanizace“. Ve skutečnosti jí nic jiného nezbylo a právě střídání obou metod (viz např. Belcrediho zákony) vedlo k oslabení a nakonec rozpadu Rakouska. Ale i kdyby mnohonárodní říše ještě chvíli vydržela, v době rozhlasu a televize, kdy musí představitelé státu ke svým občanům mluvit dnes a denně přímo, byl by s ní stejně konec.

Tím jsme udělali důležité rozlišení: ať si romantičtí nacionalisté sní o svých Blut und Boden, fakticky dnes hraje roli národ především jako oblast homogenní jazykové komunikace, ne nějakých rasových či kmenových příbuzenství. Evropský národ je tedy dnes určen jako kulturní oblast společného jazyka – a ovšem i společných tradic, příběhů, legitimujících vyprávění. Intimní vztah mezi národem a státem, pro dnešní Evropu typický, vyřešily pokročilejší západoevropské státy tak, že jazykové rozdíly násilně potlačily: Francie své Bretonce a Okcitance, Anglie Welšany a Skoty, Španělsko své Basky. Udělaly to včas, kdy jim v tom ještě žádné úmluvy o lidských právech nebránily – pravda, jak dnes vidíme, jen s dílčími úspěchy. Podobně stihli přemyslovští vládcové „sjednotit“ české kmeny, ač jistý šev mezi Čechami a Moravou je dodnes ještě znát. Rakouský císař si vzpomněl pozdě, neměl k tomu dost odhodlání a bezohlednosti – anebo to možná vlastně ani tolik nechtěl.

Vzájemný vztah mezi národem a státem působí pochopitelně oběma směry: jazykový národ nabízí možnosti vlády a politického sjednocení, vláda a stát podporuje jazykovou homogenitu – zejména ve věku masové komunikace. Rozpad Jugoslávie a rozdělení Československa tak byly vlastně volbou, při níž nejen politické elity daly přednost jazykovému národu před zachováním většího státu, který by z povahy věci jazykové a kulturní rozdíly intenzivní masovou komunikací dále stíral – pochopitelně

ve prospěch té silnější jazykové komunity. Důležité je pochopit, že je stírá z povahy věci, ne z nějaké zlé vůle – alespoň ne jenom ze zlé vůle.

Nové, stále zřetelnější jazykové uspořádání evropských států vedlo k těžkým třenicím mezi nimi a silně přispělo ke vzniku světových válek: na příliš mnoha místech se najednou zdálo, že jazykové šedé zóny mezi nimi by bylo možno ještě „přerozdělit“ (Alsasko, Sársko, Pobaltí, Balkán aj.). Když se Evropa v roce 1945 probudila z hrůzného snu, začala se silnou americkou pomocí hledat nové uspořádání, které by těmto nebezpečím předem čelilo. Tak vznikla myšlenka evropské integrace, hluboce založená na lepším pochopení povahy evropských národů. Na tomto podivuhodném a nečekaně úspěšném procesu jsme se my, Středoevropané, tehdy podílet nesměli a sledovali ho jen závistivými očima skrze různé skulinky v železné oponě. Dnes, kdy jsme k němu dokonce zváni, nám ovšem citelně chybí myšlenky i zkušenosti, z nichž tento proces začínal a s nimiž už dnes ani v západní Evropě nikdo příliš nemává nad hlavou: to bylo před půl stoletím!

Proto je právě pro nás nesmírně aktuální tenká knížka *Evropa a idea Národa* španělského filosofa José Ortegy y Gasset, jednoho z myšlenkových otců evropského spojování. Vznikla počátkem padesátých let z jeho přednášek, zaměřených právě na podporu evropské integrace. Není to ovšem žádná propaganda, nýbrž podpora hodná filosofa: proto jeho argumenty platí v plné míře i dnes. Ortega především upozorňuje, jak se za posledních sto let změnila povaha evropských nacionalismů:

„Žádný evropský národ dnes neusiluje o expanzi a nadvládu, a přesto jeho niterný postoj vůči jiným národům je zápornější než kdykoli předtím. Každý z nich žije jakoby uzavřen do sebe. (...) Dnes žádný národ neobdivuje jiný národ, naopak, všechno osobitě na jiném národu ho dráždí, počínaje způsobem, jak se pohybuje, až po způsob, jak píše a myslí.“

„Nacionalismus navenek se změnil v překvapivý nacionalismus dovnitř, anebo vyjádřeno lépe francouzským slovem, v nacionalismus rentré.“ (s. 15) „Národy se uchýlily domů a natáhly si bačkory.“ (s. 16)

Člověku se až nechce věřit, že tohle někdo psal do západní Evropy před půl stoletím – to je přece o nás a pro nás! Ale Ortega jde dál a ukazuje, že tento postoj znamená hluboký regres vůči vztahům, v nichž evropské národy kdysi vznikaly a v nichž pak po dlouhou dobu žily. Jeho základní tezí je, že „Evropa existuje dříve než dnes tak jasně profilované národy“ (s. 31) – a to jako společná oblast, v níž teprve mohly jako národy vzniknout. Právě v Evropě totiž „jeden národ nikdy nemůže být sám a jediný. K striktnímu a jasnému pojmu národa nevyhnutelně náleží pluralita“. (s. 36) Od samého počátku už vždy stojí vedle jiných, v nejrůznějších výměnách a v soutěži s nimi. Jakkoli Ortegaova knížka obsahuje množství dalších, neméně aktuálních a živých myšlenek, tato základní se nám zdá na jedné straně tak důležitá – a na druhé straně tak neobvyklá – že se v dalším omezíme na její výklad a snad i jisté prohloubení.

Stručně řečeno půjde především o to, precizně odlišit národ a kmen. Zkoumání kmenového života se v tomto století věnovala řada etnologů, lingvistů i antropologů. Ti na jedné straně ukázali až děsivou rozmanitost kmenových „mravů“ a zvyků², na druhé straně odhalili také jeden společný rys: pro každý kmen se svět rozpadá na dvě disjunktní části. Jsme tu jen „my“ – a „oni“. Vlastní označení mnoha kmenů v jejich jazycích znamená prostě „lidi“. Tak kanadští „Eskymáci“³ sami používají označení

2 Viz např. R. Benedict: *Patterns of Culture*, New York 1935.

3 Což je vlastně hanlivé označení „požiračů syrového masa“ a dnes se proto v Kanadě neužívá.

Inuit, to jest „lidé“. Podobně je tomu i u mnoha jiných, od německého deutsch (původně „lid“) až po dnešní roma. „Oni“, ti druzí, to vlastně tak docela lidé nejsou. Poněkud slabší formu téhož jevu najdeme i v jiných evropských jazycích. Tak řecké barbaroije onomatopoické označení pro ty, kdo nemluví, ale jen jaksi „brblají“. Stejný význam má i slovanské „Němec“, původně označení cizích vůbec – na rozdíl od našinců, mocných slova. Ani francouzské étranger není označení právě lichotivé, nýbrž vyjadřuje, jak jsou ti cizinci „divní“.

Tato dichotomie světa je jedním z podstatných znaků kmenového myšlení, které se nám tak v moderních „nationalismech dovnitř“ do jisté míry vrací. Naproti tomu evropské národy nejsou jen „zcivilizované kmeny“ (jak se domníval např. Toynbee), nezakládají se na fyzické příbuznosti, nýbrž prošly poměrně dlouhým vývojem, v němž hrála důležitou roli i jejich politická organizace, stát. Z kmenů se stávaly národy ruku v ruce s tím, jak se učily žít ve „společném prostoru“ Evropy, o němž Ortega mluví. Základem tohoto podivuhodného procesu je pro Ortegu dědictví římské říše: společné instituce, právo, komunikace a do jisté doby i jazyk a politický systém naučily podrobené barbary žít vedle jiných a postupně i s nimi. Úlohu Pax romana ve vzniku středověké Evropy jistě nelze podcenit. Kulturní rozdíly mezi oblastmi více a méně zasaženými římskou civilizací lze sledovat dodnes.

Kdyby to však byl jediný zdroj evropské vzájemnosti, byla by to pro nás na východ od Rýna a na sever od Dunaje dosti špatná zpráva. Byli bychom tak „Evropany“ jen v zeměpisném smyslu, kdežto kulturně by nás bylo třeba teprve naroubovat na kořeny, k nimž jsme nikdy nepatřili. Zdá se nám ale, že Ortegův výklad (ostatně v knížce jen letmo zmíněný) rozhodně nestačí. To, co z římské civilizace přežilo stěhování národů, byl v jihozápadní Evropě jistě jazyk (z něhož postupně vznikaly různé románské jazyky, vernaculares), ale pak už jen trosky staveb a silnic a tu a tam roztroušené ostrůvky městské správy a práva. Jakkoli se o ně budování Franské říše různě opíralo, svůj vlastní program z nich čerpat nemohlo. Byly to totiž pozůstatky konceptu úplně jiného a bytostně unitárního. Římané domorodcům do jejich zvyků příliš nezasahovali, pro nějakou politickou „pluralitu“ či federaci však pochopení neměli. Jinak řečeno, pod římskou vládou žádné národy v evropském smyslu vzniknout nemohly.

Podivuhodný proces vzniku evropských národů umožnilo teprve křesťanství. Jakkoli se západní církev dlouho držela římského modelu a udržovala latinu jako jednotný bohoslužebný a civilizační jazyk vzdělanců, nemohla nechat mimo pozornost ani „prostý lid“, k němuž její činnost konec konců směřovala.⁴ Myšlenka jazykové mnohosti byla navíc jaksi posvěcena textem, který se vždycky pokládal za zprávu o samém založení církve: Učením Letnic ve druhé kapitole knihy Skutků. Poutníci ze všech koutů světa, shromáždění v Jeruzalémě, poslouchají kázání apoštolů a s údivem zjišťují, že je „slyší každý ve své rodné řeči“. Na tento text se pak odvolávají všichni, kdo prosazují nejprve kázání v lidovém jazyce, později překlady Písma a nakonec i bohoslužbu.

Právě křesťanská církev tak vytvořila v Evropě to jedinečné „společné prostředí“, v němž mohl vzniknout fenomén národa. Kromě uznání národních jazyků k tomu bylo třeba zajistit i nějakou komunikaci nebo aspoň vzájemnou povědomost mezi nimi. To byl úkol mimořádně obtížný, neboť neznamenal jen komunikaci městských vzdělanců, ale právě prostých lidí, zemědělské populace – z povahy věci ne příliš komunikativní. Tuto „vzájemnost“ mezi národy zprostředkovala řada zvyklostí, až příliš v této souvis-

⁴ Východní církev byla v tomto ohledu zřejmě otevřenější, dokud si nevytvořila vlastní, slovanský posvátný jazyk, na němž pak po ztrátě svého duchovního centra Konstantinopole lpěla o to houževnatěji: Bible v ruštině mohla vyjít až v minulém století.

losti přehlížených. Všimněme si jen dvou z nich. První je úcta světců. Každý středověký kostel byl zasvěcen určitému světcovi, zpravidla cizího původu. Každý se tak stával místem, kde se ctí a připomíná památka významného člověka, který téměř bez výjimky nepatřil mezi „našince“: nejrozšířenější byla jména biblická, tedy hebrejská, dále řecká a latinská a postupem času i jména světců francouzských, irských, německých atd. Tutéž roli hrála i křestní jména, zaváděná u nás od vrcholného středověku, která takového cizího patrona přidělovala dokonce každému jednotlivě. Na rozdíl od předkřesťanských a vůbec kmenových jmen, která svému nositeli srozumitelně přisuzují nějaké vlastnosti či vzory – ať je to Vladislav nebo Bílý Orel – křestní jména žádný smysl nedávala, nýbrž odkazovala ke světcům cizího a vzdáleného původu. Povědomí o tomto původu pak zprostředkovaly a udržovaly legendy. Není jistě náhodou, že právě legendy o světcích byly tou první významnou zprávou o „novém“ národě, která překročila jeho území.

Neméně významnou roli při překonávání kmenového povědomí sehrála od pozdního středověku poutní místa: cíle dalekých cest, kam se vydávali i docela prostí lidé a kde se – často poprvé – setkávali s tou neslýchanou skutečností, že se tam hovoří jinak. Jakkoli se na této komunikační roli jistě podílel také obchod a obchodníci, přece byly poutě příležitostí daleko jednoznačnější, kde nemohlo být pochyb o tom, že vzdálený cíl putování je místo nejen významné, ale jaksí vyvolené a žádoucí. Poutníci navíc přinášeli peníze a bylo jasné, že po několika dnech zase odejdou. To všechno snižovalo rizika konfliktů.

Že si tohoto na první pohled mimovolného působení křesťanského kultu byli tehdy dobře vědomi, doložím jen dvěma příklady. Když počátkem 11. století římská kurie rozhodla, že prohlašování zemřelých za světce nadále podléhá proceduře v Římě, byl to jistě také projev obyčejného kuriálního centralismu. Ale nejen to: právě tyto (kanonizační) procedury a centrálně vedené seznamy světců způsobily, že se vědomost o novém světcovi rychle rozšířila po celém (západním) světě. Dokonalým zhmotněním této středověké představy o úloze světců je výzdoba kostela sv. Kříže na Karlštejně. Před Božím trůnem tam nestojí zástupci dvanácti izraelských kmenů jako v Apokalypse, nýbrž všech možných lidských stavů, plemen a národů, jakýsi světový parlament.

Zmíněné komunikační „mechanismy“ – a mnoho dalších – které kdysi umožnily vznik evropského společenství národů, dodnes aspoň reziduálně působí. Není však zřejmé v naší moci, abychom se je pokusili nějak obnovovat nebo napodobovat. Měli bychom se však rozhodně ze všech sil snažit hledat i jiné, snad schůdnější v této době. Ale pozor, nejde jen o komunikaci vzdělanců, ale celých národů, to jest všech lidí. Nejde o výměny anonymního zboží, peněz nebo novinových zpráv, nýbrž o skutečnou lidskou komunikaci čili sdílení od člověka k člověku. Jakousi komunikační roli hrají v současném světě třeba sportovci, i těch se však snaží zmocnit jednotlivé nacionalismy a učinit z nich své „reprezentanty“. Zápasu třeba fotbalových nebo hokejových mužstev se pak stávají svátky šovinistů a příležitostmi k symbolickým válkám. Je třeba hledat způsoby, jak zájem o skutečnou komunikaci mezi národy probouzet a šířit, jak ji vnášet do obyčejného života. Pěstovat a prohlubovat její předpoklady – znalost cizích jazyků a literatur, možnosti výměn a cestování, vzdělanost vůbec. Neboť bez tohoto soustředěného úsilí se naše národy stanou kořistí nacionalistů a zbytky Evropy, v poválečné euforii spojené, se v soutěži státních egoismů a národních šovinismů a xenofobií zase rozpadnou.